

נדב היידקר

"יד לילד" בבית לוחמי הגטאות: מוזיאון על ילדים בשואה, או מוזיאון על השואה לילדים?*

מבוא

מוזיאון "יד לילד" הוקם בשנת 1995 סמוך למוזיאון בית לוחמי הגטאות, כאגף נפרד של המוזיאון הראשי. "יד לילד", אשר נבנה לזכר מיליון וחצי הילדים היהודים שנספו בשואה, משמש מאז הקמתו אתר הנצחה חינוכי. מסלול התערוכה העיקרי בו עוסק בסיפורו של הילד היהודי בשואה. כמו כן מוצגת בו תערוכת קבע המוקדשת לפעילותו החינוכית של יאנוש קורצ'ק. נוסף על כך הציג המוזיאון במהלך השנים שורה של תערוכות מתחלפות, ובהן "בעקבות תמונה אחת", שהציגה תצלומים, תעודות, מכתבים, עדויות, חפצים וציורים של ילדים שנולדו למשפחות יהודיות באירופה שבין שתי מלחמות העולם, שרדו מן השואה, התבגרו בישראל והקימו משפחות. כיום מוצגת בו התערוכה "כאן התחילה ילדותי", המספרת את סיפוריהם של ילדים שאיבדו את הוריהם ואת כל עולמם ומתארת את הדילמות שעמדו לפניהם. "יד לילד" גם עורך שורה של סדנאות ייחודיות לילדים (לרוב מכיתה ה' ומעלה), ואף מעלה הצגות שנכתבו ונכתבות במיוחד כדי לאפשר למבקרים הצעירים להתוודע לחוויית השואה. כך לדוגמה כותבת בימים אלו חוה כהן, אחת ממדריכות המוזיאון, הצגה המוקדשת לקורצ'ק ולמשנתו. המוזיאון פיתה ערכות

* פורסם לראשונה באנגלית:

Nadav Heidecker, "Yad Layeled at the Ghetto Fighters' House: A Museum about Children in the Holocaust or a Museum for Children about the Holocaust?", in: Michal Aharony, Gavriel D. Rosenfeld and James E. Young (eds.), Special issue: Holocaust Commemoration: New Trends in Museums and Memorials, *Dapim: Studies on The Holocaust*, 30, 3 (2016), pp. 274-281

** תודותי למיכל סדן, מנהלת מוזיאון "יד לילד", שהדריכה אותי במוזיאון, חלקה עמי תובנות רבות ערך על תולדותיו והכווינה אותי במהלך הכתיבה; לרונית לומברווז, שהסבירה לי על השיקולים שהנחו אותה בעיצוב המוזיאון והפנתה את תשומת לבי למאמרה; למדין שחר, ששיתפה עמי את הריאיון שערכה עם אוצרת המוזיאון, מירי קדם; ולדפנה איצקוביץ, ספרנית בית לוחמי הגטאות, שסייעה לי בתחקיר ותמכה בי לאורך הכתיבה.

חינוכיות המלוות את התערוכות, ומפעיל תוכניות קהילתיות לבתי ספר ולבני נוער בישראל.¹

לפי הגרסה המקובלת בבית לוחמי הגטאות, ראשיתו של מוזיאון "יד לילד" הייתה עוד בגטו ורשה. יצחק (אנטק) צוקרמן, ממפקדי מרד גטו ורשה, סיפר שילד יהודי שפגש פעם בגטו ביקש ממנו למצוא לו מורה לכינור. בקשה חריגה זו, דווקא בתקופת הרעב של הגטו, נגעה ללבו של צוקרמן, והוא אכן הצליח למצוא לילד מורה לכינור. לאחר המלחמה פגש צוקרמן את המורה ושאל אותו על הילד. המורה לא ידע מה עלה בגורלו, אך זכר אותו כבעל כישרון רב. לאחר שהיה לאחד ממקימי קיבוץ לוחמי הגטאות, העלה צוקרמן את הרעיון להקים מוזיאון להנצחת הילדים שנספו בשואה קודם שזכו לממש את כישרונותיהם.²

מה שלא לחלוטין ברור מתיאור זה הוא חזונו של המייסדים אשר לקהל היעד ולאופיו של המוזיאון. האם יפנה למבוגרים שמבקשים להבין את קורות הילדים בשואה, או שמא יפנה לילדים כדי להציג לפנייהם את נושא השואה? לשאלה זו ישנה כמובן משמעות אדירה בכל הקשור לתכנון המוזיאון, עיצובו ותכניו, והיא העמידה שורה של דילמות הקשורות לקונספט, לתכנון, לעיצוב ולאוצרות. במאמר זה אנסה להציג כמה מאותן דילמות, כפי שהן עולות מתוך התיעוד שנשמר בארכיון בית לוחמי הגטאות.

כפי שמסביר החוקר גיימס יאנג, אין לשפוט אתרי זיכרון רק על סמך יכולתם לשקף את זמנם ואת כוונותיהם של מתכנניהם, אלא גם על סמך התפקיד שהם ממלאים בהיסטוריה העכשווית. התפקיד העיקרי של אתרי הנצחה, טוען יאנג, הוא לשמש בסיס לפעולה פוליטית וחברתית. אנדרטה ציבורית נושאת באחריות שחורגת מהיותה יצירת אמנות, ולכן היא נשפטת על-פי יכולתה לעורר תגובות אנושיות. האנדרטה, לפי יאנג, נמדדת באופן תכליתי על-פי המסקנות ההיסטוריות שאליהן היא מוליכה את המתבוננים בה. לפיכך יאנג סבור ש"איי-אפשר להפריד בין האנדרטה ובין חייה הציבוריים. הפונקציה החברתית של האנדרטה היא תפקודה האסתטי".³ ביקורתו של יאנג מציבה אתגר למתכנן המנסה לממש את חזונו של צוקרמן. אם תכליתו העיקרית של המוזיאון היא לשמש אנדרטה לילדים שנספו בשואה, לא בקלות הוא ישתלב בעולמם של הילדים המבקרים, שבוודאי יתקשו להתמודד עם משמעויותיו הקשות. כדי להיות

1 מיכל סדן, "20 שנה ליד לילד", ידיעון בית לוחמי הגטאות 21 (ספטמבר 2016), <http://tinyurl.com/y7va4hfb>.

2 מירי קדם, יד לילד: אתר הנצחה חינוכי לזכר הילדים שנספו בשואה, לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות (1998), עמ' 5; Eran Neuman, *Shoah Presence: Architectural Representations of the Holocaust*, Farnham, Surrey: Ashgate (2014), p. 37.

3 James E. Young, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven: Yale University Press (1993), pp. 12-13.

רלוונטי לילדים החיים בישראל במאה העשרים ואחת, עליו להיות אתר של פעילות אקטיבית, המאפשרת להם להתחבר אל הזיכרון ההיסטורי באמצעות ביטוי עצמי.⁴ מוזיאונים לילדים הם אתגר תכנוני מיוחד. המוזיאון הראשון שהוקם בעולם עבור ילדים הוא מוזיאון הילדים בברוקלין, שנפתח בדצמבר 1899. התפיסה התכנונית המהפכנית שלו התמקדה בחוויית המבקר, ולא במוצג. המוזיאון פיתח תערוכות שמשתפות את המבקר וכן טכניקות לחינוך באמצעות המוצגים המוזיאליים. מטרתו העיקרית של המוזיאון, אומרת המנהלת, מינדי דויטץ, היא "לעזור לקהל הצעיר להבין את עצמם ואת העולם שבו הם חיים".⁵ בריאן שפרד, מנהל מוזיאון הילדות בפרת', אוסטרליה, מסביר שמבקרים בני כל הגילים מביאים עמם מטען של ציפיות, זיכרונות ורעיונות ביחס לדברים שהמוזיאון אמור לייצג. בסקר שערך שפרד נמצא, למשל, שעבור רובם המוחלט של המבקרים הבוגרים במוזיאון, הייצוג המובהק ביותר של המושג "ילדות" הוא הצעצוע, ולכן "מוזיאון ילדות" אמור להיות מבחינתם מילה נרדפת ל"מוזיאון צעצועים". הנחת היסוד של אותם מבקרים היא שהיבטים אחרים של תולדות הילדים – חינוך, עבודה, משפחה – מקומם במוזיאון אחר. שפרד עומד אפוא על דילמה בסיסית של מוזיאון מסוג זה: אם הוא נענה למאגר הדימויים הקיים של המבקרים, הוא מוותר מראש על משימתו התרבותית לחנך וללמד, ואם ינסה לאתגר את התפיסות המושרשות הללו, הוא יסתכן בניכור הקהל. שפרד טוען שעל המוזיאון לנהל דיאלוג מתמיד עם המבקר ולהלך בזהירות לאורך "אזור אי-ההתאמה" שבין ציפיותיו של המבקר ובין ההיצע של התוכנית הלימודית.⁶

הקמת "יד לילד"

אם ניישם את התזה של שפרד על "יד לילד", יתברר לנו שגם מוזיאון שעוסק בשואה נאלץ להתמודד עם מארג דימויים מובנה מאוד – דימויי השואה בכלל, ודימויים של ילדים שנספו בה בפרט. הדימוי של אנה פרנק המתחבאת בעליית הגג וכותבת יומן, אחד הסמלים המוכרים ביותר של השואה, נמצא בוודאי בתת-ההכרה של רוב המבקרים

4 Edward P. Alexander, *Museums in Motion: An Introduction to the History and Functions of Museums*, Nashville, Tenn.: AASLH Press (1979), p. 208

5 Mindy Duitz, "The Soul of a Museum: Commitment to Community at the Brooklyn Children's Museum", in: Ivan Karp, Christine Mullen Kreamer, and Steven Lavine (eds.), *Museums and Communities: The Politics of Public Culture*, Washington: Smithsonian Institution Press (1992), pp. 242-261, here on p. 243

6 Brian W. Shepherd, "Making Children's Histories", in: Gaynor Kavanagh (ed.), *Making Histories in Museums*, London: Leicester University Press (1996), pp. 257-269, here on pp. 261-263

הבוגרים. ילדים, לעומתם, הם לעתים קרובות בבחינת לוח חלק בכל הקשור לידע על השואה (לפחות כזה היה המצב כשהוחלט להקים את המוזיאון), בעיקר בשל הקושי לחשוף אותם לנושא כה קשה.

בסוף שנות השישים נתנה הנהלת בית לוחמי הגטאות אישור לאדריכל שמואל "מילק" ביקלס, שתכנן את הבניין הראשי של המוזיאון, להכין תוכניות ראשונות לאגף שייקרא "היכל לילד". מהסקיצות של ביקלס שנשתמרו בארכיון קשה לומר בוודאות מה הייתה תפיסתו ביחס לתפקידו של המוזיאון. מותו של ביקלס ב־1975 קטע את הכנת התוכניות.⁷ כאשר נתקבלה תרומה כספית להקמת ההיכל, הוחלט לנסות לגייס לתכנונו אמן בעל שם עולמי; אחד השמות שהועלו היה שמו של מרק שאגאל, אך הניסיון להתקשר עמו נכשל, וההצעה ירדה מהפרק. אמנים אחרים ששמותיהם הועלו היו דני קרוון ואברהם וכמן, אך איש מהם לא נענה להצעה. לבסוף נמסר הפרויקט לידי האדריכל והאמן היהודי הבריטי ניצול השואה רומן האלטר.⁸ בשנת 1983, לאחר מותו של צוקרמן, הוקמה ועדה למימוש התוכנית. על ריכוז הפעילות הכספית הכרוכה בתכנון והקמת "יד לילד" הופקד מוניה אברהמי, לימים המנהל הכללי של בית לוחמי הגטאות.⁹ כמו כן הוקם ועד ציבורי, בראשותו של פרופ' דניאל רייס, מנהל המחלקה האורתופדית בבית החולים רמב"ם בחיפה,¹⁰ והוטל עליו, בין היתר, להכין מסמך שיתאר את המוזיאון המוצע, את ייעודו ואת מטרותיו, כדי להפיצו לתורמים פוטנציאליים. הוועד הציבורי הגיש את המסמך באוגוסט 1987. מתחברי המסמך עמדו על המחסור במחקר בנושא הילדים בשואה, על היעדרו של מוזיאון שבו יוכלו ילדים בגיל בית הספר ללמוד על הנושא ומקום שילדים והורים יוכלו ללמוד בו יחד על גורל ילדים ומשפחותיהם בשואה, ועל היעדרו של מקום שצעירים יכולים ללמוד בו על ערכים כגון אחריות וסובלנות שאפשר להפיק מלימודי השואה. מוזיאון "יד לילד", הוסבר בתקציר המסמך, ישלים את החסר בתחומים החשובים האלה.¹¹ מטרתו של המוזיאון, כפי שניסח אותה הוועד הציבורי, הייתה להציג את "ההיסטוריה הנסתרת" – סיפורו של הילד באירופה הנאצית – וללמד את לקחי השואה לילדים של היום ושל מחר, ששוב לא יזכו לשמוע עדויות מפי עדים חיים.¹² מסעיף זה עולה שקהל היעד העיקרי של המוזיאון הוא ילדים (מישראל ומהעולם), שכותבי המסמך מביעים אמון מלא ביכולתם להבין את

7 הסקיצות שמורות בארכיון בית לוחמי הגטאות (אבלה"ג), תיקים 31564-31568. מהשרטוטים עולה שביקלס תכנן את ההיכל בצורת פירמידה.

8 "לקראת הדיון על 'יד לילד'", 28 ביולי 1988, אבלה"ג, תיק 11848.

9 מוניה אברהמי (1928-2014), יליד ירושלים. שירת בפלמ"ח ולחם במלחמת העצמאות. שימש בין היתר מזכיר הנוער העובד והלומד ומנכ"ל תיאטרון חיפה. במשך עשר שנים היה מנכ"ל בית לוחמי הגטאות.

10 "לקראת הדיון על 'יד לילד'".

11 "יד לילד בבית לוחמי הגטאות" (באנגלית), 24 באוגוסט 1987, עמ' 2, אבלה"ג, תיק אוספים 2910.

12 שם, עמ' 5.

משמעויותיה של השואה. מנסחי המסמך האמינו שהמוזיאון יותאם לביקורי משפחות, ולא דווקא לביקורי כיתות מלוות במוריהן, ושיודגשו בו פעילות והשתתפות של המבקרים. חלק מהתפיסה החינוכית של התכנון היה שילדים לומדים זה מזה, והחוויה תקשורתית יחד ילדים מרקעים שונים. הדגש, כך הוסבר, יהיה על חייהם של הילדים בשואה, ולא על מותם.¹³

האלטר, שהתפרסם כאמון ויטרוזים (ואף ביקש לתרום למוזיאון כמה מהוויטרוזים שתכנן לשלב בו), הציע כמה דגמים לתכנון הבית. הדגם שהתקבל כלל שלושה מפלסים: יד הזיכרון – מתחם נפרד הכולל ויטרוז' גדול ועל קירותיו טקסטים שכתבו ילדים בשואה; פינת הילד, שבה תתקיים הפעילות לילדים ויוצגו בה תערוכות מתחלפות; ואולם קורצ'ק, שישמש מרכז עיון. בינתיים התברר שמכיוון שהאלטר אינו אזרח ישראל, אין הוא יכול לעבוד בישראל, ולצורך הקמת המוזיאון עליו לבחור אדריכל מתוך הרשימה המאושרת של הסוכנות היהודית. לפיכך פנה האלטר אל האדריכל רם כרמי, שאותו הכיר עוד מלימודיו בלונדון.¹⁴ מירי קדם, אוצרת המוזיאון הראשונה, סיפרה על ההבדל המהותי בין גישתו האדריכלית של האלטר לגישתו של כרמי: "האלטר באמת בנה מבנה שינציח בלבד [...] כשרם כרמי קיבל את הפרויקט הזה, היה ברור לו שפה לא הולכים לבנות איזושהי יד להנצחה בלבד, אלא [ש]זה מוכרח להיות מוסד שהוא פעיל מבחינה חינוכית..."¹⁵ ב-29 בינואר 1989 שלח כרמי את הצעתו לפרוגרמה של "יד לילד". את מהות המוזיאון הגדיר כרמי בספרו "בנין על ילדים ובשביל ילדים". לפיכך, הסביר כרמי, תפקידו של המוזיאון כפול: התייחדות עם זכר הילדים שנספו ופעילות יצירתית לילדים המבקרים.¹⁶ הדימוי העיקרי שהנחה את כרמי בתכנון המבנה היה מערבולת בים, שהמבקר כמו טובע בתוכה עד לסיום מסלול הביקור.¹⁷ הפרוגרמה, שהוגשה בראשית 1990, הגדירה את קהל היעד העיקרי "כיתות ד' ומעלה, בסוירים מאורגנים, וכמו כן ילדים מהארץ ומחו"ל בליווי מבוגרים". על כן הוצע כי "המוזיאון יתוכנן כך שיהיה חווייתית ומעניינת גם למבוגרים, בודדים ובקבוצות". הרכיב המרכזי שתוכנן עבור תצוגת הקבע היה מסלול "הילד בשואה", שבו "יינתן ביטוי לעולמם השלם של הילדים על מצוקותיהם הפיסיות והרגשיות, על תגובותיהם לעולם הסובב אותם, על ענותם וגבורתם".¹⁸

13 שם, עמ' 5-7.

14 בתיה ברוטין, לחיות עם הזיכרון: אנדרטות לזכר השואה בישראל, לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות (2005), עמ' 176-172; Shosh Stephanie Rotem, *Constructing*; 176-172.

Neuman, *Shoah Presence*, pp. 40-42; Peter Lang (2013), *Memory: Architectural Narratives of Holocaust Museums*, Bern: Peter Lang, pp. 54-58.

15 ריאיון עם מירי קדם, המראיינת: מדין שחר, 27 במאי 2005.

16 כרמי ושות' אדריכלים, "הצעה לפרוגרמה לתכנון יד לילד", 29 בינואר 1989, אבלה"ג, תיק אוספים 2910.

17 רם כרמי, אדריכלות לירית, תל אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור (2001), עמ' 207-211.

18 "יד לילד" עקרונות הפרוגרמה, 15 בפברואר 1990, אבלה"ג, תיק 11848.

עיצוב התצוגה של המוזיאון הופקד בידיהם של אורי אברמסון (שניהל קודם את מוזיאון מגדל דוד בירושלים) ורונית לומברוזו. האוצרת הראשית הייתה מירי קדם מקיבוץ מעגן מיכאל. מטרת התכנון, כפי שהוגדרה בטיזת שהוגשה ביולי 1990, ממחישה את הניגודים והדילמות שמולם ניצבו המתכננים:

המוזיאון ייצור מפגש חויתי עם השואה באמצעות שילובם של כל מרכיביו למקשה אחת [...] מפגש זה יתוכנן ברגישות ולפרטי פרטים: קירבה שתבטיח התעניינות רציפה וריחוק שימנע טראומה, פירוט שיכבד את המקורות וכלליות שתאפשר למבקר להשליך מעצמו על התצוגה להזדהות איתה ולהפנים אותה. החוויה תהיה מורכבת ושלמה ועם זאת תיצור גירוי להתעניינות נמשכת; מפורשת וממוקדת במידה שתותיר מקום לתמיהות ולספיקות.¹⁹

קדם עצמה הסבירה שמטרתו של המוזיאון היא ליצור חוויה ראשונית חיובית ולא מאיימת, שתעורר סקרנות ואמפתיה.²⁰ רונית לומברוזו, מעצבת שותפה, הסבירה את הרציונל שהנחה אותה בעיצוב המוזיאון:

על מנת לייצר תגובה וזיכרון כאלה חשוב שהילד יהיה לא רק מבקר פסיבי, אלא שיוכל לתת ביטוי אקטיבי לרשמיו ולתחושותיו. כלומר, לצורך יצירת זיכרון אין די בקליטה, אלא יש ליצור גם הטמעה בדרך של פעילות. כל ביקור צריך לכלול, כחלק קבוע, פעילות הבעתית בסופו [כדי לעורר את סקרנותו של הילד].²¹

פעילות כזאת יכולה להיות, לדוגמה, כתיבת מכתבים לעדים שאת עדותם שמעו במהלך הביקור במוזיאון או הכנת ציור כיתתי בעקבות הביקור.²²

הנחת היסוד התכנונית של תערוכת "הילד בשואה" הייתה שהיא "מיועדת בראש ובראשונה לקהל צעיר (ילדים מגיל עשר ומעלה), [ו]לכן מטרתה ליצור חוויה אמוציונאלית יותר מאשר למסור אינפורמציה". בהתאם לכך הוחלט לצמצם למינימום את כמות הטקסטים ולספר את הסיפורים באמצעים ויזואליים וקוליים. כך למשל כולל הפריט הראשון אלמנטים של טלאי צהוב על רקע קריאת קטעים מיומנים של הילדים,

19 "יד לילד: קווים לתיכנון התצוגה, טיזת לדיון", יולי 1990, שם.

20 ריאיון עם מירי קדם.

21 רונית לומברוזו, "בגוף ראשון", אפק 8 (2007), עמ' 1-8, בעמ' 7.

22 פוריה ליצי, "נפגשים במוזיאון יד לילד", <http://tinyurl.com/jphecdu> (חוברת הדרכה באתר מוזיאון בית לוחמי הגטאות).

המתארים את הפחד וההשפלה; תחילת המלחמה מיוצגת על-ידי תצלומים של הרס על רקע קולות של יריות ופיצוצים; והמוצג המתאר את הגטאות מבקש להעביר את תחושת הצפיפות, ולכן הוא בנוי כמעין מבוך, באופן שמחייב את פיצול תנועת המבקרים.²³

סיכום

בתהליך תכנונו הארוך של מוזיאון "יד לילד" הלך והשתנה ייעודו מאתר הנצחה לאתר חינוכי. נראה שבתכנונו המקורי ביקש ביקלס להקים אתר זיכרון מסורתי להנצחת הילדים שנספו בשואה, וכך היה גם בתוכניתו המקורית של האלטר. בתכנון המאוחר יותר, משנות השמונים ואילך, הלכה והתבהרה התובנה שמוזיאון שפונה לילדים ולבני נוער חייב לערב את המבקר-הילד במידה רבה יותר. כבר בשלב גיוס הכספים התחוויר ליוזמי הפרויקט שמוזיאון שמיועד לילדים מחייב תפיסה מוזיאלית שונה. נקודת המפנה המשמעותית הראשונה הייתה ככל הנראה הפקדת תכנון המבנה בידי של רם כרמי, שהחליט להפוך אותו למבנה דו-תכליתי: הנצחה מצד אחד ופעילות לילדים מצד שני. נקודת המפנה השנייה הייתה בשלב התכנון. צוות התכנון ניסח סדר יום פדגוגי שבמרכזו הצורך של הילד לפעול ולהתבטא במרחב המוזיאלי. תוכנית הבניין שונתה בהתאם, וכך גם תפקודו החינוכי של המוזיאון בהמשך הדרך.